

دکتر محسن شاملو

سیر تکامل و نمونه خطوط

گوناگون قرآن (۱)

پیش از پیدایش اسلام اهالی حیره دارای خط و کتابت بودند ، مردم این ناحیه خط خود را از خط آرامی گرفته بودند که بنام « خط حیری » موسوم بود ، پس از آنکه در دوران خلافت عمر شهر کوفه در نزدیکی حیره ساخته و از سال ۷۲ هجری مرکز ممالک شرقی اسلامی گردید این خط بنام کوفی نامیده شد ، قول دیگر آنستکه هیأتی که از طرف عثمان بن عفان مأمور کتابت قرآن شدند برای ایجاد هماهنگی در نحوه استنساخ و چگونگی تصرف و تغییر بعضی از حروف خط حیری جلساتی در کوفه تشکیل دادند ازینرو خط اصلاحی آنان بنام « خط کوفی » خوانده شد .

خط کوفی در حدود سال ۶۵ هجری بوسیله ابوالاسود دولی دارای نقطه و در حدود سال ۱۳۰ هجری دارای حرکت و در حدود سال ۱۷۰ هجری بوسیله خلیل بن احمد فراهیدی بصری دارای همزه و تشدید و مقارن قرن ۴ هجری دارای مدو وصل و ادغام گردید .

اعجاب و اعراب خط کوفی یکباره انجام نپذیرفت بلکه در طول بیش از ۶۰ سال بتدریج در سراسر ممالک عربی رواج یافت کما آنکه سکه رایج حجاج بن یوسف ثقفی حاکم حجاز و کوفه (۷۲-۹۵) به خط کوفی بدون نقطه و حرکت است .

۱- این مقاله دنباله مقاله (سهم ایران در نشر و توسعه معارف اسلامی)

است که در شماره ۸۷ مجله درج شده است .

خط کوفی بدون نقطه و حرکت به کوفی ابتدایی و کوفی دارای اعراب و اعجام به کوفی متوسط و کوفی دارای شدو مد به کوفی تکامل یافته موسوم است ، در خط کوفی ابتدایی پاره ای از حروف مانند (ق) دارای گردش اضافی است که بعداً تعدیل گردیده است .

خط کوفی تزیینی بر اثر ابتکار و تصرفات هنرمندان ایران به وجود آمده است و نمونه های گوناگون آن در سفال و کاشی ، گچ و چوب ، فلز های قیمتی و شکنده نقش و حک یافته است .

در ایران کتابت خط کوفی از قرن پنجم هجری بتدریج متراکم می گردد تا آنکه در سال ۱۴۷۵ ه. ق لطفعلی دانش شهیر به صدرالافاضل مفتاحی بر این خط می نویسد و جزوه دعا به خط کوفی نشر میدهد و پس از او زین العابدین شریف صفوی در سال ۱۳۲۳ ه. ق قرآن را با این خط منتشر می کند . ابوعلی محمد بن علی بن حسین بن مقله پارسی در اواخر قرن سوم هجری با الهام از خط پهلوی و اوستایی و تأمل در خط کوفی خطوط ششگانه محقق ، ریحان ، توقیع ، رفاع ، ثلث و نسخ را به وجود می آورد ، ابن مقله مدار خط را بر دایره و سطح استوار و به ۶ دانگ تقسیم نموده است بدین ترتیب

- ۱- محقق دارای یکدانگ و نیم دور و چهاردانگ و نیم سطح .
- ۲- ریحان دارای دور و سطحی نظیر محقق است مگر در حرف «ی» که دور آن بیشتر است .

۳- توقیع دارای نصف دور و نصف سطح .

۴- رفاع تابع قلم توقیع است .

۵- ثلث دارای یک سوم دور و دو سوم سطح .

۶- نسخ دارای چهاردانگ و دو دانگ سطح است و چون در این قلم سطح حروف تقلیل یافته و روش متداول در خطوط پنجگانه نسخ و لغو گردیده است ازینرو به خط نسخ موسوم شده است .

خط تعلیق در قرن ششم هجری به وجود می آید و اگرچه واضح آن بدرستی معلوم نیست لیکن خواجه تاج سلمانی اصفهانی از خوشنویسان آنست ، این خط در طول یک قرن و نیم به اوج کمال و ترقی می رسد ولی از قرن هشتم با پیدایش خط نستعلیق جای خود را به این خط می دهد .

میرعلی تبریزی که از خوشنویسان و ادبای دوره امیر تیمور گورکانی است در اواخر قرن هشتم هجری با استفاده از خط نسخ و تعلیق ، نستعلیق را

وضع نموده است چنانکه در ابتدا آنرا قلم نسخ و تعلیق می‌گفتند و رفته رفته از ادغام و ترکیب آن‌ها کلمه نستعلیق به وجود آمد.

خواجه عتیق اردوبادی از منشیان شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰) در اوائل قرن دهم هجری خط طغری را پدید آورد.

از اواسط قرن نهم تا اواسط قرن سیزدهم هجری سه نوع خط به نام شکسته تعلیق، شکسته نستعلیق، تحریر به وجود آمده است؛ این سه نوع خط، با حفظ جنبه های هنری و تزیینی، بر اثر عدم توجه و رعایت اصول فنی و موضوعه کتابت حروف و سرعت در نگارش ایجاد شده است. و از بین رفته است بنام «شکسته» نامیده شده است.

در سال ۱۳۰۶ خورشیدی خط تزیینی موسوم به «خط فانتزی» که با نقاشی توأم است برای عناوین جرائد و سرلوحه مطبوعات توسط آقای افضل‌الدین آذربید وضع گردیده است.

در ایران بیشتر نسخ قرآن در سده های نخستین به رقم کوفی و در سده های میانه به قلم ثلث و نسخ و در قرون اخیر به شیوه نستعلیق کتابت یافته است. برخی از خوشنویسان قرون میانه بر اثر وجود ایمان و علاقه درونی و برای نشان دادن قدرت و تسلط خود در نوشتن انواع خطوط و عرضه هنر خویش از خط ریحان و توقیع در کتابت قرآن هایی که به خط ثلث و نسخ نوشته استفاده نموده اند.

قرن ۱۲ و ۱۳ هجری به تجلی خط نسخ و نستعلیق اختصاص دارد و هم اکنون نیز خط نستعلیق بیش از انواع دیگر خط معمول و متداول است و بدون شك از این خط نیز مانند خط نسخ، با استعمال حروف سری، در چاپ کتب و جرائد استفاده خواهد شد.

از خوشنویسان ایران در ادوار گوناگون که به کثرت کتابت قرآن اشتهار دارند از مقدمان احمد سهروردی رنجانی، عبدالله صیرفی تبریزی و از متوسطان علاء الدین تبریزی و میر عبدالقادر حسینی شیرازی و از متأخران احمد نیری، عبدالله بن عاشور و از معاصران طاهر خوشنویس، حسین میرخانی، عباس مصباح زاده را باید نام برد که هر کدام بین ۳ تا ۲۳ قرآن بخطوط مختلف نوشته اند.

نمونه خطوط گوناگون بدین ترتیب است: (نگارش انواع خطوط از افضل‌الدین آذربید)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱ کوفی ابتدائی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۲ کوفی متوسط

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۳ کوفی دورہ تکامل

۴ کوفی مخصوص سفال

سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ

۵ کوفی مخصوص فلز

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

۶ کوفی مخصوص کج بری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۷ محقق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١ - بجان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٩ - توقيع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠ - فاع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١١ - ثلث

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۲ ثلث ترکستان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۳ نسخ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۴ تعلیق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۵ نستعلیق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۶ طغری

اللَّهُ أَكْبَرُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۷ شکسته

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱۹ فانی